

University of Groningen

Bolsjewieken, Tribunisten en het Amsterdams Bureau van de Komintern (1919-1920)

Voerman, Gerrit

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1997

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (1997). Bolsjewieken, Tribunisten en het Amsterdams Bureau van de Komintern (1919-1920). In G. Voerman (editor), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996* (blz. 129-155). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

BOLSJEWIEKEN, TRIBUNISTEN EN HET AMSTERDAMS BUREAU VAN DE KOMINTERN (1919-1920)

G. Voerman

Inleiding

Na de Oktoberrevolutie in 1917, waarbij de bolsjewieken in Rusland de macht overnamen, verbrak de Nederlandse regering alle betrekkingen met de nieuwe machthebbers. Den Haag wenste zich op geen enkele wijze in te laten met Lenin zijn opvolgers. De diplomatieke betrekkingen met Moskou bleven verbroken tot 1942. Tot grote onvrede van de Nederlandse autoriteiten was deze afzijdigheid niet wederkerig. Kort na de machtsovername zochten de bolsjewieken contact met hun Nederlandse geestverwanten, de zogenaamde 'tribunisten'. Anderhalf jaar later liet Moskou het oog vallen op Amsterdam als vestigingsplaats van een buitenpost van de in maart 1919 opgerichte Communistische Internationale (hieronder verder aangeduid met de Duitse afkorting Komintern). Bijna onder de neus van de regering in Den Haag werd gepoogd in de Nederlandse hoofdstad een centrum op te zetten, dat een belangrijke rol moest spelen in het internationale netwerk van verbindingen en propaganda-activiteiten. Kosten noch moeite werden hiervoor gespaard. Uiteindelijk liep deze onderneming op een fiasco uit - niet alleen door het optreden van de Nederlandse autoriteiten, maar vooral door het resolute ingrijpen van Moskou zelf. In dit artikel wordt het kortstondige bestaan van het Amsterdams Bureau geschetst, aan de hand van documenten uit de Komintern-archieven.¹

Tribunisten en bolsjewieken

Aan het begin van de twintigste eeuw raakte in de meeste sociaal-democratische partijen in Europa de gematigde reformistische stroming in conflict met een radicale, marxistische vleugel. Tot een breuk kwam het veelal pas na 1917, onder de invloed van de Oktoberrevolutie in Rusland. In enkele landen deed zich de splitsing echter eerder voor. In 1903 viel de Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij uiteen in mensjewieken en bolsjewieken. Zes jaar later braken in Nederland de zogenaamde 'tribunisten' - zo geheten naar hun oppositioneel blad *De Tribune* - met de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Zij richtten in maart 1909 hun eigen partij op: de Sociaal-

Democratische Partij (SDP).

Al snel kwam het tot contacten tussen de SDP en de bolsjewieken. Deze laatsten, die werden geleid door Lenin, stonden tamelijk geïsoleerd binnen de internationale socialistische beweging en waren blij om geestverwanten te kunnen verwelkomen. Waarschijnlijk ontmoette Lenin op een internationaal congres in 1907 D.J. Wijnkoop, een van de aanvoerders van de oppositie. Later maakte de Russische leider tevens kennis met andere prominente tribunisten, zoals de wiskundige A. Pannekoek en de dichter H. Gorter. De kritiek van deze Nederlandse theoretici op K. Kautsky, de gematigde Duitse leider van de Tweede Internationale, klonk Lenin als muziek in de oren.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de contacten tussen bolsjewieken en tribunisten frequenter. Lenin zocht steun bij de SDP in zijn strijd tegen de gematigde socialisten die vóór de oorlogskredieten hadden gestemd. Hij deed zijn uiterste best om de tribunisten zo ver te krijgen dat zij deelnamen aan de conferentie van Zimmerwald. In dit Zwitserse plaatsje kwam in de zomer van 1915 een aantal tegenstanders van de oorlog bijeen. Uit Nederland was echter alleen de dichteres H. Roland Holst aanwezig (die zich later bij de SDP aan zou sluiten). Partijleider Wijnkoop en zijn compaan W. van Ravesteyn hadden niets in deze onderneming gezien. De eerste schreef na de bijeenkomst aan Lenin dat het hem niet duidelijk was waarom de bolsjewieken het zogenaamde manifest van Zimmerwald hadden ondertekend. Er stond immers alleen maar veel, tot niets verpflichtende 'oude rommel' in, aldus Wijnkoop, die er zelfingenomen op liet volgen: 'Wij zouden nooit gestemd hebben voor iets dergelijks, want onze principes zouden ons dat niet toegelaten hebben.'²

Van een al te grote bereidheid om Lenin tegemoet te komen was bij Wijnkoop en Van Ravesteyn geen sprake. Ook na de Oktoberrevolutie behielden zij hun kritische instelling. De vrede van Brest-Litovsk bijvoorbeeld die het oorlogsmoede Rusland onder leiding van Lenin en Trotski met Duitsland sloot, vond in hun ogen eigenlijk geen genade. De beide partijleiders meenden dat een Duitse overwinning de proletarische revolutie in West-Europa langdurig zou vertragen. Deze meningsverschillen deden echter geen afbreuk aan de bewondering van de tribunisten voor de bolsjewistische machtsvername. De naamsverandering van de SDP getuigde hiervan. In maart 1918 gingen de bolsjewieken zich Russische Communistische Partij (bolsjewiki) noemen. In november volgde de SDP: zij doopte zich om tot Communistische Partij in Nederland (CPN).

Oprichting Komintern

Anderhalf jaar na de Oktoberrevolutie ging Lenin over tot de vorming van de Komintern. Voor het oprichtingscongres in maart 1919 was ook de CPN uitgenodigd, maar het was voor de partij niet mogelijk om een afgevaardigde uit Nederland naar Moskou te sturen. Door de Geallieerde blokkade van

Rusland en de burgeroorlog die daar woedde, waren de verbindingen met de buitenwereld grotendeels afgesneden. In Letland bevond zich in die tijd de Nederlandse tribunist S.J. Rutgers. Hij was na een verblijf in Nederlands-Indië en de Verenigde Staten via Japan naar Rusland gereisd. Na een ontmoeting met Lenin was hij gaan werken in Riga. Nu werd Rutgers door de communistische machthebbers naar de Russische hoofdstad ontboden om deel te nemen aan het eerste Komintern-congres.

Een van de problemen waarmee de nieuwe organisatie zich geconfronteerd zag, was de gebrekkige verbinding van Moskou met het Westen. Terwijl de Komintern-leiding in de veronderstelling leefde dat de revolutie in Europa elk moment kon uitbreken, was zij als gevolg van de Geallieerde omsingeling amper in de gelegenheid aan de aanstaande omwenteling haar steentje bij te dragen. Om in deze cruciale periode toch nog enig contact met haar geestverwanten te kunnen onderhouden, ging de Komintern ertoe over voorposten buiten Rusland te openen. Zo werd in maart 1919 in Wenen het Zuid-oostelijk Bureau gevormd dat betrekkingen onderhield met de communistische partijen in Oostenrijk, Tsjechoslowakije en op de Balkan. Ook in Stockholm, waar de bolsjewieken al langer voet aan de grond hadden, bevond zich een liaison-bureau van de Komintern.³ In september 1919 besloot het *Exekutivkomitee* van de Komintern (uitvoerend comité; beter bekend onder de Duitse afkorting EKKI) tot de opening van vertegenwoordigingen in Amsterdam en in Berlijn.

West-Europees Secretariaat (WES) in Berlijn

Voor het opzetten van de Komintern-vestiging in de Duitse hoofdstad werd J. Reich aangezocht.⁴ Hij zou door Lenin persoonlijk zijn benaderd met het verzoek in Berlijn het 'West-Europees Secretariaat' (WES) van de Komintern op te richten. Met een miljoen roebel in Zweedse en Duitse valuta in zijn bagage arriveerde Reich - die zich 'James' of 'Thomas' noemde - in de herfst van 1919 in Berlijn.⁵ Hij betrok enkele leiders van de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) bij zijn activiteiten, zoals partijleider P. Levi, penningmeester E. Fuchs, *éminence grise* K. Zetkin; en W. Münzenberg - de grondlegger van de Communistische Jeugd Internationale in 1919. De leiding van de KPD drukte zo een zwaar stempel op het WES.

De voornaamste taak van het WES was de opbouw van een apparaat voor het onderhouden van de verbindingen tussen Rusland en West-Europa. Daarnaast stichtte Reich een uitgeverij voor Duitstalige literatuur van de Komintern. Ten slotte had het WES een belangrijke financiële functie: het sluisde gelden van Moskou door naar de communistische partijen en hun uitgeverijen. 'Auf diese Weise flossen Beträge in Höhe von Hunderten von Millionen durch die Hände des Gen. Thomas [Reich]', zo stellen de historici Wehner en Vatlin op basis van onderzoek in de Komintern-archieven.⁶

Amsterdams Bureau

Een zelfde soort opdracht die Reich voor Duitsland moest uitvoeren, kreeg de nog altijd in Moskou verblijvende Rutgers voor Nederland. Het EKKI koos hem uit voor de oprichting van het zogenaamde Amsterdams Bureau. 'Man meinte dass Holland einerseits am meisten legale Bewegungsfreiheit ermöglichte und andererseits durch die Gruppe der Tribunisten mit Gorter, Pannekoek, Wijnkoop, Roland Holst, u.a., die Gewähr für eine richtige marxistische Linie geben würde', zo schreef Rutgers later in zijn autobiografie voor de kaderafdeling van de Komintern.⁷ Wat betreft beide veronderstellingen zou men in Moskou bedrogen uitkomen, zoals zal blijken.

Dat Amsterdam naast Berlijn als tweede West-Europese filiaal van de Komintern was uitverkoren, lag enigszins voor de hand. De meeste leden van het EKKI hadden in de voorgaande jaren de leidende tribunisten ontmoet. Plaatsvervangend EKKI-secretaris J. Berzin kende Rutgers nog uit de tijd dat beiden in de Verenigde Staten vertoefden. Ook Lenin had met de Nederlandse leiders kennis gemaakt, zoals hierboven uiteengezet.

Op 28 september 1919 besloot het EKKI tot de instelling van de 'Afdeling van de Komintern in Amsterdam', in de wandeling het 'Amsterdams Bureau' geheten.⁸ Het Bureau kreeg een aantal taken. In de eerste plaats moest het verbindingen met andere landen tot stand brengen. Verder diende het een blad uit te geven, een archief op te zetten, een bibliotheek in te richten en in januari 1920 een internationale conferentie bijeen te roepen.

Moskou wees Roland-Holst, Pannekoek, Gorter, Wijnkoop, Van Ravesteijn en Rutgers aan als leden van het Bureau in Amsterdam. Hun werkzaamheden hoefden zij niet *pro deo* te verrichten. Het EKKI stelde voor het Amsterdams Bureau een bedrag van twintig miljoen roebel ter beschikking - heel wat meer dan Reich in eerste instantie voor het WES in Berlijn had meegekregen. Rutgers kreeg het bedrag slechts voor een klein deel in contanten mee. Voor het merendeel had het de vorm van door de bolsjewieken geconfiscerde edelstenen: vijf grote en een aantal kleine - naar schatting 150.000 gulden waard (anno 1997 ruim een miljoen gulden).⁹ Een deel van het geld was voor de salarissen van de medewerkers bedoeld. Voor Gorter en Pannekoek had Moskou nog meer in petto: zij kregen als extraatje uit een bijzonder fonds 'een vastgesteld bedrag' toegewezen - met de bedoeling hen aan te stellen in dienst van de 'beweging'.¹⁰ Het EKKI had grote plannen met deze twee, die zich een jaar later tot de felste 'linkse' critici van Moskou zouden ontpoppen. Pannekoek had echter geen zin om een functie als vrijgestelde te krijgen; zijn positie als 'principeel theoreticus' zou zo in gevaar komen.¹¹ Ook Gorter hapte niet toe.

Het EKKI fourneerde niet alleen de middelen voor het Amsterdams Bureau. Eerder al had het ook voor de CPN in de buidel getast. Op 16 september besloot de Komintern-leiding voor het partijwerk in Nederland een half miljoen roebel aan kostbaarheden uit te trekken. Rutgers kreeg voor zijn

'dienstreis' naar Nederland 40.000 roebel aan reisgeld mee.¹² Op de valreep voor zijn vertrek uit Moskou werd hij bij Lenin in het Kremlin ontboden, waar hij om drie uur 's nachts nog een kort onderhoud met de Russische leider had. Op verzoek van Rutgers schreef Lenin een boodschap voor de Nederlandse communisten, waarin hij wees op de benarde omstandigheden waarin Sovjet-Rusland verkeerde. 'De overwinning der internationale proletarische Revolutie is ondanks alles, onvermijdelijk', zo hield Lenin zijn partijgenoten in Nederland voor.¹³

Dat er in de praktijk nog heel wat obstakels lagen, zou Rutgers aan den lijve ondervinden bij het uitvoeren van zijn opdracht. Zowel in financieel als in politiek opzicht stuitte hij op grote problemen, waarbij de tegenstand niet alleen uit de hoek van de 'klassevijand' kwam, maar ook van geestverwante zijde.

Berlijnse zwendel

De eerste zware tegenslag kreeg Rutgers te verwerken na zijn bezoek aan Berlijn. Hier zocht hij op verzoek van Lenin de Duitse partijleiders Levi en Fuchs op. Deze wisten hem te overtuigen van de nijpende financiële situatie waarin de KPD verkeerde. Rutgers besloot een deel van de kostbaarheden te verkopen en 400.000 mark te fourneren voor de noodlijdende Duitse kameraden (omgerekend ongeveer 12.000 gulden), zo verhaalde Rutgers later tegenover Berzin.¹⁴ Omdat hij het te riskant vond om het resterende kapitaal - in baar geld en in natura - in één keer mee naar Nederland te nemen, liet Rutgers het in Berlijn achter.

Het was Rutgers' bedoeling dat een koerier de in Berlijn opgeslagen kostbaarheden in gedeeltes zou nabrengen. Al snel werden twee edelstenen in Nederland bezorgd. Deze werden verkocht en leverden bijna 26.000 gulden op.¹⁵ De transactie leverde de nodige problemen op, ook al omdat naar de pers uitlekte dat Russische diamanten voor revolutionaire doeleinden werden verkocht.¹⁶ Uiteraard ontkende de CPN de aantijgingen in alle toonaarden. Principiële bezwaren koesterde de partijleiding overigens niet. Mocht het Moskou ondanks alle barrières toch eens gelukken om de CPN enige steun te verlenen, dan zou men niet weigeren.¹⁷

Deze eerste nazending uit Duitsland bleek echter ook meteen de laatste te zijn. Het eind van het liedje was dat er verder niets meer uit Berlijn kwam - de KPD had het door Rutgers achtergelaten kapitaal in eigen zak gestoken.¹⁸ Eind 1919 beklagde Rutgers bij Berzin zich over deze 'boevenstreek' van de Duitse kameraden. Hij stelde voor om de verbinding met Rusland niet meer over Berlijn, maar over Riga te laten lopen. 'Solange die Kuriere mit Geld über Berlin gehen wird man sie da schon ausplündern.'¹⁹

Opbouw Amsterdams Bureau

Door de Duitse zwendelpraktijken raakte het Amsterdams Bureau financieel in grote moeilijkheden, nog voordat het goed en wel met zijn werkzaamheden was begonnen - ongetwijfeld niet tot ongenoegen van de KPD, die liever zag dat het Berlijnse WES in West-Europa het rijk alleen zou hebben. In de verwachting dat de financiën wel zouden volgen, was Rutgers als secretaris van het Bureau alvast met de opbouw begonnen. Hij pakte de zaken voortvarend aan. Hij huurde in Amsterdam aan de Leidsestraat kantoorruimte en stelde personeel aan. Roland Holst kreeg de verantwoordelijkheid voor het *Bulletin* van het Amsterdams Bureau. Het internationaal archief werd in Rotterdam gevestigd, waarover de uitgever W.L. Brusse de leiding kreeg. Hij moest onder meer documenten van de revolutionaire beweging verzamelen. De kunstschilder J. Proost (die zich tooide met de schuilnaam J. Jansen) kreeg de opdracht een koeriersdienst op te zetten. De eerste tijd pendelde hij vooral tussen Amsterdam en Berlijn heen en weer. Door al deze werkzaamheden vloog het geld weg, ook al omdat er daarnaast nog zeventuizend gulden ter beschikking was gesteld voor de uitgave van een tiental brochures van Gorter, en tweeduizend gulden ter ondersteuning van *De Tribune*.

Al met al kostten de activiteiten van het Bureau maandelijks ongeveer tienduizend gulden. Eind 1919 was er evenwel nog maar 31.000 gulden in kas (die al was gespekt door de verkoop van de beide edelstenen), een bedrag dat dus hooguit voor een paar maanden toereikend zou zijn.²⁰ De tering moest dus naar de nering worden gezet. Niemand van de door Moskou aangezochte personen had iets van het toegekende salaris van drieduizend gulden per jaar genoten, behalve Rutgers zelf die geen inkomsten uit andere bron had. Door de nijpende financiële problemen zag Rutgers zich in maart 1920 gedwongen de medewerkers van het Bureau te ontslaan en de huur op te zeggen.

Ook *De Tribune* moest met minder steun toe, hetgeen hard aankwam. Het water stond penningmeester J. Ceton aan de lippen. Als enige uitweg zag deze bijstand van de Russen, 'want zonder een geregelde hulp van een paar duizend gulden per maand zullen we er niet meer komen'. Ceton vroeg Rutgers om bij het EKKI een goed woordje voor *De Tribune* te doen.²¹ Deze kon Ceton maar in geringe mate tegemoet komen. Rutgers stelde voor de duur van één kwartaal honderd gulden per week ter beschikking, bedoeld voor een 'Russische bijlage'.²² Toen het geld echter opraaakte, zag Rutgers zich gedwongen deze bijdrage ook stop te zetten.

Politieke verdeeldheid

Bovenop deze financieel-organisatorische complicaties kwamen ook nog eens de politieke strubbelingen tussen de leden van het Bureau. Het zou het tweede grote obstakel voor hem zijn om zijn opdracht tot een goed einde te brengen. Tijdens de oorlogsjaren was er een conflict ontstaan tussen Wijnkoop en Van

Ravesteyn enerzijds en Gorter, Pannekoek en in mindere mate Roland Holst anderzijds. De ruzie ging over de pro-Geallieerde, anti-Duitse opstelling van de beide partijleiders. Het duo was beducht voor alles wat Duitsland in de kaart kon spelen. Door een overwinning van keizer Wilhelm II zou de proletarische revolutie op de lange baan geraken, zo meenden Wijnkoop en Van Ravesteyn. Gorter en Pannekoek vonden deze eenzijdigheid uit den boze; zij beschouwden het Duitse en Anglo-Amerikaanse imperialisme als één pot nat. Rutgers, die al sinds 1911 in het buitenland verbleef, was van deze onmin amper op de hoogte. Dat zou echter snel veranderen. Na zijn aankomst belegde hij eind november 1919 in Amsterdam een gezamenlijke bijeenkomst met het door het EKKI uitverkoren vijftal. Meteen bleek dat de tegenstellingen tussen Wijnkoop en Van Ravesteyn enerzijds en Gorter anderzijds zeer groot waren.²³ Twistappel was nog altijd de buitenlandse politiek. Gorter dacht dat Duitsland zeer waarschijnlijk op korte termijn het toneel van de omwenteling zou zijn. Wijnkoop geloofde hier niets van: het Duitse proletariaat was volledig uitgeput, waardoor Duitsland 'een wal tegen de revolutie' was geworden. Hij verwachtte alle revolutionaire heil van Engeland.²⁴ De partijvoorzitter en zijn compaan Van Ravesteyn hadden weinig zin om deel te nemen aan de door Moskou voorgestelde commissie, omdat zij hierin permanent in een minderheidspositie zouden verkeren. Zij eisten een grotere invloed van de CPN bij het Bureau. In geval van een conflict zou het partijbestuur moeten beslissen, zo meende Wijnkoop; de 'Holl. partij heeft historisch recht op controle'. De andere leden hadden daarin echter weinig trek. Rutgers merkte op dat het bureau verantwoording schuldig was aan Moskou, en niet aan de Nederlandse partij.²⁵ Op de volgende bijeenkomst barstte de bom. Wijnkoop en Van Ravesteyn zeiden het vertrouwen in de niet aanwezige Gorter op, omdat zij er niet zeker van waren dat hij zich zou onthouden van aanvallen op de partijleiding.²⁶ Gorter, die eerder om gezondheidsredenen met de gedachte had gespeeld te bedanken voor het lidmaatschap van het Bureau, piekerde er nu niet meer over zich terug te trekken.²⁷ Rutgers, Roland Holst en Pannekoek vonden dat Wijnkoop en Van Ravesteyn zich moesten schikken. Het argument dat Rutgers hiervoor gebruikte, zal de beide partijleiders een gruwel zijn geweest: 'Verder is het niet twijfelachtig, dat de leden van het Executief Komitee in Moskou juist op Gorter en Pannekoek voor de vertolking van hun opvattingen in de eerste plaats het oog hadden,' zo schreef hij hen.²⁸ Niettemin vond Rutgers een uitweg voor deze patstelling. Het zesttal zou formeel tot de komende internationale conferentie aanblijven, waarna op deze bijeenkomst het Bureau definitief zou worden samengesteld.

Conferentie in Amsterdam

Aan het begin van 1920 werd zowel door het Amsterdams Bureau als door het WES een internationale conferentie voorbereid. Reich verzocht het Bureau om medewerking te verlenen aan de Duitse bijeenkomst.²⁹ Met de nodige tegenzin gingen de 'Amsterdammers' hiertoe over. Eigenlijk vond men dat er alleen in Nederland een conferentie moest worden gehouden, aangezien het EKKI Rutgers immers daartoe opdracht had gegeven.³⁰ Het Amsterdams Bureau was dan ook al begonnen met de organisatie van de eigen internationale conferentie.

Half januari kwamen de eerste afgevaardigden uit Amerika en Engeland reeds in Nederland aan. Zij drongen erop aan om niet te lang te wachten.³¹ Dit was niet tegen dovemansoren gezegd. Toen het Bureau maar niets hoorde over de WES-bijeenkomst, besloot het om begin februari zelf de conferentie te houden.³² Het Amsterdams Bureau was zo Berlijn te snel af, terwijl het tegelijkertijd de verantwoordelijkheid hiervoor bij het WES kon leggen.

Op 3 februari opende Rutgers de bijeenkomst. Hij zette uiteen dat Moskou mede voor Amsterdam had gekozen vanwege het politieke krediet dat de tribunisten hadden opgebouwd: 'comrades in Holland were known by their revolutionary tactics of over ten years to express the essentials of the communist international'.³³ Dat er over deze hoofdzaken in het Nederlandse organisatiecomité bepaald geen consensus bestond, werd de afgevaardigden al snel duidelijk, toen Gorter en Wijnkoop elkaar diverse malen openlijk in de haren vlogen. Niettemin besloten de afgevaardigden formeel het Internationaal Bureau in Amsterdam te vestigen, onder leiding van een driemanschap bestaande uit Rutgers, Roland Holst en Wijnkoop als vertegenwoordiger van de CPN.

Tot voorzitter van de conferentie werd Wijnkoop gekozen. De Nederlanders vormden het leeuwendeel van het gezelschap. Naast de al genoemde Rutgers, Roland Holst, Wijnkoop en Gorter waren ook Pannekoek en Van Ravesteijn aanwezig. Zo nu en dan verschenen gasten, zoals H. Sneevliet (namens de revolutionaire stroming in Nederlands-Indië), B. Bouwman (de voorzitter van de Nederlandsche Federatie van Transportarbeiders - NFT - van het NAS), en het christen-socialistische Tweede-Kamerlid J.W. Kruyt.³⁴

De opkomst uit het buitenland viel behoorlijk tegen. In feite was alleen de Angelsaksische wereld vertegenwoordigd. Uit de Verenigde Staten was L. Fraina gekomen, de internationaal secretaris van de *Communist Party of America*. Hij was een oude bekende van Rutgers; samen hadden zij in New York een socialistisch blad geredigeerd. Fraina werd vergezeld door de koe-rer J. Nosovitsky. De Engelse gedelegeerde F. Willis (van de *British Socialist Party*) twijfelde aan de betrouwbaarheid van deze persoon, maar Fraina stond geheel in voor zijn reisgenoot - ten onrechte, zoals later zou blijken, want Nosovitsky werkte als *under-cover agent* 'N-100' voor het Department of Justice in New York.³⁵ Naast Willis waren verder uit Engeland

aanwezig zijn partijgenoot J. Hodgson, S. Pankhurst (van de *Workers' Socialist Federation*), en J. Murphy namens de *Socialist Labour Party*.³⁶ Een half jaar later zouden deze groeperingen samengaan in de *Communist Party of Great Britain*. De Belg E. van Overstraete vertegenwoordigde 'Onafhankelijke Brusselse Communisten'.

Tijdens de conferentie meldde zich verder terloops de Rus M. Borodin. Deze was op de terugweg van Amerika naar Rusland. Hoewel Borodin voor de Komintern werkte - hij had in de Verenigde Staten een bijzondere opdracht van het EKKI uitgevoerd - was hij niet de speciale afgezant van Moskou, waar Rutgers eerder bij het EKKI om had verzocht. Het liefst had Rutgers Berzin zelf er in Amsterdam bij gehad. Wanneer dat niet mogelijk was, dan hoopte Rutgers dat de EKKI-secretaris een boodschap kon sturen 'about action we might be able to prepare in Western Europe in line with the policy over there'.³⁷ Op het verzoek kwam echter geen reactie, waardoor Amsterdam dus in het ongewisse bleef over de politieke standpunten die op dat moment in Moskou werden gehuldigd. Deze onwetendheid zou het Bureau duur komen te staan.

Al met al waren er dus niet meer dan vier landen op enigszins ordentelijke wijze vertegenwoordigd: Nederland, Engeland, de Verenigde Staten en België. De KPD, de belangrijkste communistische partij na de Russische, was niet aanwezig. De bijeenkomst in Amsterdam was dus verre van representatief. Dat eerst Borodin en later de Zwitserse afgevaardigde J. Herzog, leider van de nietige *Kommunistische Partei der Schweiz*, zich nog in dit gezelschap voegden veranderde daaraan weinig.

Ingrijpen politie

Inmiddels had zich wel een delegatie van de KPD reisvaardig gemaakt. Voordat deze in Nederland arriveerde, was de conferentie echter al gestaakt. De autoriteiten hadden lucht gekregen van de bijeenkomst. Achteraf bleek dat onder anderen Fraina de politie onbewust op het spoor had gezet. Kennis van wat er werd besproken verkregen de autoriteiten door enkele agenten in burger, die zich met een dictafoon in een wandkast in de vergaderzaal hadden verstopt. Voordat deze luistervinken werden ontdekt door Borodin - niet toevallig de conspiratief meest ervaren deelnemer van de conferentie - had de inlichtingendienst al enkele dagen ongestoord zijn gang kunnen gaan. Zo vernamen de Nederlandse autoriteiten Rutgers' mededeling dat de Sovjet-regering twintig miljoen roebels 'oude waarde' in de vorm van diamanten en parels ter beschikking had gesteld, 'vertegenwoordigende alsoo ruim 22.000.000 gulden' - een nogal opgeblazen bedrag.³⁸

De uitvoerige verslagen werden naar het liberale *Algemeen Handelsblad* doorgespeeld, dat gretig onthullingen deed over de conferentie.³⁹ Het dagblad poogde een verband te leggen tussen de in die dagen uitgebroken staking in de Amsterdamse en Rotterdamse havens enerzijds, en de aanwezig-

heid van de vakbondslieden Bouwman en Sneevliet op de conferentie en de Russische roebels die de CPN zou hebben ontvangen anderzijds. Wijnkoop ontkende in *De Tribune* de beschuldigingen glashard. 'Wij herhalen intussen, dat nooit nog diamanten of andere edelgesteenten door de Sowjet-Regeering ter beschikking zijn gesteld van een Uitvoerend Bureau der Communistische Internationale...; en dat noch de Communistische Partij hier te lande, noch *de Tribune*, noch het pas opgerichte Internationale sub-Bureau te Amsterdam, noch eenige der personen aan deze drie lichamen verbonden, persoonlijk, over welke noemenswaarde som dan ook, voor welke actie ter wereld, de beschikking hebben'.⁴⁰ Wijnkoop loog letterlijk alsof het gedrukt stond, in een blad dat onder meer met Russische steun op de been werd gehouden. De stakende transportarbeiders ontvingen daadwerkelijk een bijdrage van Rutgers.⁴¹

Om de autoriteiten op het verkeerde been te zetten, werden de zittingen elders in Amsterdam voortgezet. Het hielp niet veel, zoals Pannekoek in zijn memoires beschrijft. 'Ook hier ontbrak ons alle gave van conspiratie; als het tijd voor lunch was, zwermden wij uit naar een café in de buurt met tuin, zetten aan tafeltjes onze discussies in vele talen voort, en moeten op het andere publiek zeker de indruk van een internationale conferentie gemaakt hebben.'⁴² Ingrijpen van de politie maakte echter een einde aan de bijeenkomsten. De wat later gearriveerde vooraanstaande Duitse communiste Zetkin werd eveneens aangehouden en naar Amsterdam overgebracht. De sociaal-democratische wethouder F. Wibaut sprong voor zijn oude Duitse kennis in de bres en wist haar vrij te krijgen.⁴³

De regering van het 'land van de slappe reactie', zoals Lenin Nederland ooit had genoemd, kon dus wel haar tanden laten zien. Mede door haar toedoen eindigde de revolutionaire bijeenkomst in een fiasco. Het organiserende Amsterdams Bureau moest echter de hand ook in eigen boezem steken. Roland Holst legde later de vinger op de zere plek. 'Het gemis aan ervaring van onze partij wat illegale actie betreft, en andere omstandigheden hadden sommige noodzakelijke voorzorgen verhinderd, die het wellicht mogelijk zouden gemaakt hebben de conferentie tot een goed einde te brengen.'⁴⁴ De eerste krachtproef voor het Amsterdams Bureau was door het gebrek aan conspiratieve ervaring een grote mislukking geworden, hetgeen leidde tot gezichtsverlies voor de tribunisten. Met de snelle organisatie van de conferentie had men de Duitsers een slag voor willen zijn. Nu keerde de overhaasting zich als een boemerang tegen het Amsterdams Bureau. Het WES, dat in tegenstelling tot het Bureau in korte tijd een goed geolied illegaal apparaat met vele verbindingen had opgebouwd, spon er garen bij. Het had zo bij de ontlukende competentiestrijd tussen Amsterdam en Berlijn de beste papieren.

Gespannen relatie Amsterdam - Berlijn

Na het politie-optreden werd besloten met een kleinere groep ten huize van Rutgers in Amersfoort verder te praten. Toen de Duitse delegatie in Nederland aankwam, vervoegde deze zich bij Rutgers door. De afvaardiging bestond uit Zetkin (die bij haar aankomst zoals gezegd werd aangehouden), Münzenberg, P. Frölich en de Komintern-vertegenwoordiger in Duitsland, M. Bronski.

De Duitsers waren bepaald niet te spreken over de uitkomsten van de conferentie. Dit gold in de eerste plaats de afbakening van de werkterreinen van het Bureau en het WES. Zonder dat zij daarin gekend waren, was afgesproken dat Amsterdam West-Europa en Amerika zou bestrijken; Berlijn kreeg Centraal- en Zuidoost-Europa toebedeeld. Veel erger voor de Duitsers was dat het Amsterdams Bureau voor zichzelf een leidende rol had opgeëist. Berlijn werd ondergeschikt verklaard aan Amsterdam: het WES werd gedgegradeerd tot onderafdeling van het Bureau. Het Secretariaat kon voor zijn eigen territorium zelfstandig oproepen uitgeven, maar voor de publicatie van algemene manifesten of het beleggen van internationale conferenties moest het eerst overleg voeren met het in Nederland gevestigde Bureau. Amsterdam had uiteindelijk de touwtjes in handen: 'internationale oproepen, proclamaties en acties gaan uitsluitend uit van het Amsterdamsch Bureau.'⁴⁵

Hoewel deze taakverdeling slechts voorlopig was, was zij voor de Duitsers onverteerbaar. De delegatie wees op de eenzijdige samenstelling van de conferentie, haar voortijdige einde en het feit dat het WES niet had kunnen meebeslissen als gevolg van de te laat verzonden uitnodiging. Onverbloemd verklaarden de Duitsers de rollen te willen omdraaien: de centrale leiding zou in Berlijn bij het WES moeten liggen.⁴⁶ Na uren van moeizame besprekingen werd uiteindelijk afgesproken dat het WES en het Amsterdams Bureau voorlopig beide hun activiteiten zouden voortzetten. Een representatief samengestelde conferentie in mei zou dan de organisatorische knopen moeten doorhakken.

De gereserveerdheid van de Duitse delegatie ten aanzien van de Nederlanders was niet uitsluitend het gevolg van de besluiten van de conferentie. Al tijdens zijn tussenstop in Berlijn op weg naar Nederland in de herfst van 1919 had Rutgers bij de leidende Duitse communisten een zekere weerstand gevoeld tegen de plannen die het EKKI met de tribunisten had. 'Man erwartete wenig tüchtige Arbeit von den Holl. Genossen und war besonders dagegen, dass eine Konferenz oder ein Bureau in Amsterdam zusammen kommen würde,' zo berichtte Rutgers aan Berzin.⁴⁷ Nu het door de KPD gedomineerde WES op het tweede plan dreigde te raken, gingen de reserves over in een openlijke campagne tegen het Amsterdams Bureau. Op het partijcongres van de KPD haalde Zetkin keihard uit naar het Amsterdams Bureau. Ze eiste dat het Komintern-hoofdkwartier in Duitsland gevestigd werd: 'Der Sitz der westeuropäischen Vertretung der III. Internationale gehört dorthin, wo die Revolution handelt, kämpft, lebt.'⁴⁸

Rutgers liet zich overigens ook niet onbetuigd. Hij deelde Bronski mee dat het Amsterdams Bureau niet van plan was de politieke leiding van het WES te erkennen. Rutgers koos de aanval door van de Komintern-vertegenwoordiger in Berlijn onmiddellijk de overmaking van 60.000 gulden van de voor het Amsterdams Bureau bestemde gelden te eisen. Het ging hier om een rechtmatige aanspraak, aldus Rutgers, die absoluut de zelfstandigheid van het Bureau niet wilde prijsgeven: 'die Beiträge können wir nicht acceptieren [sic] als eine Art monatliche Unterstützung aus Berlin'.⁴⁹ Hij schatte dat de edelstenen die nog in Berlijn lagen, een waarde hadden van minimaal vijf miljoen mark (zo'n 150.000 gulden).⁵⁰

Terwijl Rutgers zich tegenover Berlijn zelfverzekerd toonde, was hij tegenover Berzin heel wat minder zeker van zijn zaak. Rutgers bleef weliswaar van mening dat Amsterdam de uitgelezen plaats was voor het Bureau, maar hij kon zich nu ook wel een positie van een soort tussenstation voorstellen waarbij Berlijn als hoofdkwartier fungeerde. Rutgers gaf toe dat de situatie in Nederland minder gunstig was dan hij in Moskou had gedacht. De prijzen lagen hoog, en onder het kleine aantal partijleden was het moeilijk de juiste krachten te vinden. Bovendien was er nog de onderlinge animositeit. 'Das Land ist zu klein, die Bewegung zu eng und wenn Moskau wieder Verbindungen bekommt, wären wir sehr glücklich und gerne bereit als eine untergeordnete Durchgangsstelle Dienste zu leisten.'⁵¹

Radek en de partijstrijd in de KPD

Los van de financiële en organisatorische conflicten kwam het Amsterdams Bureau ook op politiek terrein in frontale aanvaring met Berlijn. De geschilpunten betroffen het parlementarisme en de houding ten aanzien van de vakbonden - twee punten die in de Duitse partijstrijd op dat moment een belangrijke rol speelden. Eigenlijk vanaf haar oprichting werd de KPD verscheurd door tweespalt. De partijleiding, aangevoerd door Levi, was een uitgesproken voorstander van verkiezingsdeelname. De linkse oppositie daarentegen sprak zich uit voor het radenstelsel en tegen het parlement. Ook was zij het oneens met de voorkeur die de KPD-leiding aan de dag legde voor het werken in de traditionele vakbonden. De oppositionelen wilden deze vervangen door revolutionaire bedrijfsorganisaties, de zogenaamde *Arbeiter-Unionen*.

In de loop van 1919 raakte deze linkse stroming in de KPD door toedoen van de partijleiding in het defensief. Op de achtergrond speelde de Pool K. Radek hierbij een belangrijke rol. Radek, een oude bekende van Pannekoek en de andere leidende tribunisten, was een vertrouweling van Lenin. In 1918 dook hij als vertegenwoordiger van de bolsjewieken op in Duitsland, waar hij al snel werd gearresteerd. Vanachter de tralies onderhield hij op eenvoudige wijze contact met de KPD, en fungeerde hij min of meer als haar ideologische gids.⁵² Radek en Levi waren het met elkaar eens dat het revolu-

tionaire tij in Duitsland aan het verlopen was en dat daarom de communistische invloed via het parlement en de vakbonden moest worden vergroot.⁵³ Deze opvattingen van Radek vormden de basis van de '*Leitsätze*', die het WES eind 1919 publiceerde.⁵⁴ Inmiddels was Levi er in geslaagd om op het congres van de KPD een krappe meerderheid voor zijn standpunten te vinden. De oppositie - bijna de helft van de ledenaanhang - verliet hierna de partij, en richtte de *Kommunistische Arbeiter-Partei Deutschlands* (KAPD) op.

In Moskou was men niet blij met de partijstrijd. In december 1919 ontving Rutgers van het EKKI het verzoek om in het conflict als officiële Komintern-bemiddelaar op te treden. Hij moest proberen een definitieve splitsing te voorkomen. Vanwege gezondheidsproblemen zag Rutgers van deze opdracht af. Als plaatsvervanger kwam Pannekoek in aanmerking, maar uiteindelijk werd besloten om geen bemiddelingspoging te wagen.⁵⁵ De kans op succes was te klein, ook al omdat Pannekoek sympathiseerde met het links-oppositionele kamp in de KPD.⁵⁶ Ook Rutgers was niet neutraal. In een brief aan Moskou wees hij de KPD-leiding als de grote boosdoener aan: zij zou haar machtspositie misbruiken en van een vergelijk niets willen weten.⁵⁷ Van de uit de koker van Radek komende *Leitsätze* moest hij niets hebben. Rutgers schreef aan Berzin benieuwd te zijn naar zijn oordeel en dat van N. Boecharin - die hij in de Verenigde Staten en later in Moskou had ontmoet - over dit 'nieuwe opportunisme'.⁵⁸

In de Duitse partijstrijd kwam het Amsterdams Bureau op voor de belangen van de oppositie. Deze inmenging zette bij de KPD-leiding natuurlijk kwaad bloed. Na haar oprichting had de KAPD om toetreding tot de Komintern verzocht. Toen het WES verklaarde tegen toelating te zijn, kwam het Amsterdams Bureau prompt in het geweer. Het wees erop dat het WES grotendeels uit KPD-leden bestond, waardoor het als rechter in eigen zaak optrad. Bovendien vond Amsterdam dat de KPD-leiding de oppositie 'systematisch' uit de partij had gedreven. De conclusie van het Bureau luidde dat de KAPD gewoon als lid van de Komintern moest worden beschouwd, totdat het eerstkomende congres over deze kwestie kon oordelen.⁵⁹

Politieke opstelling Amsterdams Bureau

In zijn verklaring over de KAPD bevestigde het Amsterdams Bureau nog eens openlijk zijn linkse positie. Het beschouwde het krachtens zijn van Moskou verkregen mandaat als zijn taak 'er voor te waken dat minderheden van links in hun opkomst worden belemmerd.' Aan deze tolerante opstelling was eigenbelang niet geheel vreemd, want politiek gezien stond 'Amsterdam' dicht bij de KAPD dan bij de KPD. De twee door Pannekoek voor de conferentie in Amsterdam opgestelde resoluties over het parlementarisme en de vakbonden toonden dat overvloedig aan.⁶⁰

De Komintern had zich op het oprichtingscongres in maart 1919 afwijzend

uitgelaten over verkiezingsdeelname. Na de anti-parlementaire retoriek van het begin nam Moskou gas terug. In september 1919 verklaarde voorzitter Zinovjev dat onder de dictatuur van het proletariaat het parlement weliswaar plaats zou maken voor de sovjets, maar dat het onder het kapitalisme echter gewenst kon zijn de volksvertegenwoordiging te benutten om de revolutie te bevorderen. 'Whether at any given moment to take part in elections, in the electoral campaign, depends on a number of concrete circumstances which must be very carefully considered in the given country at the given time.'⁶¹

De resolutie van Pannekoek over het parlementarisme was grotendeels gebaseerd op het rondschrijven van Zinovjev. Wel benadrukte Pannekoek sterker dan de Komintern-voorzitter de mogelijkheid van een boycot ten tijde van revolutionaire woelingen. Wanneer in zo'n periode het parlement het orgaan van de contra-revolutie werd en er tegelijkertijd sovjets waren ontstaan, kon het noodzakelijk zijn om geheel en al van verkiezingsdeelname af te zien om alle krachten te concentreren op de directe massa-actie. Pannekoeks slotsom was echter bijna letterlijk identiek aan die van Zinovjev, namelijk dat het besluit tot verkiezingsdeelname aan de arbeidersklasse van de landen zelf moest worden overgelaten.

Op de Amsterdamse conferentie kon deze resolutie niet behandeld worden als gevolg van het ingrijpen van de politie. *En passant* werd de houding ten aanzien van het parlement wel meegenomen in de resolutie over de vakbonden. De afgevaardigden spraken unaniem uit dat het doel van het revolutionaire proletariaat de verovering van de staatsmacht was. 'Noch parlementen, noch de vakverenigingen zijn daarvoor geschikte middelen, maar massale actie en arbeidersraden, massale actie om alle arbeiders, georganiseerd en ongeorganiseerd, te samen te brengen en te vereenigen tot een openlijke en directe worsteling om de macht, en de raden als de organen van den revolutionairen arbeidersstaat, van de proletarische dictatuur.'⁶² Met deze categorische afwijzing van het parlement ging de conferentie een stapje verder dan Zinovjev en Pannekoek.

Op het terrein van de vakbonden nam Amsterdam eveneens een behoorlijk links standpunt in, zoals uit de hierboven aangehaalde resolutie blijkt. Er sprak een sterk wantrouwen uit tegen de traditionele bonden. Zij zouden handlangers van het kapitaal zijn geworden en niet meer in staat tot een beslissende actie tegen het kapitalisme. De bestaande vakbonden moesten daarom van binnenuit worden 'gerevolutioneerd', of anders vervangen door geheel nieuwe, krachtige, anti-kapitalistische bedrijfsorganisaties.

Zoals te verwachten viel, stond de KPD en het door haar gedomineerde WES volstrekt afwijzend tegenover deze stellingnames.⁶³ Ook enkele andere partijen in West-Europa joeg Amsterdam tegen zich in het harnas. Het Bureau was nogal bemoeizuchtig en stelde zich vaak 'steil' op, wat hem natuurlijk vele vijanden bezorgde. Men hield echter voet bij stuk. Rutgers schreef aan Berzin dat onder alle omstandigheden een principiële politieke lijn geboden was. Dit hield volgens hem in: 'kein Entgegenkommende Hal-

tung gegen Zentrumsgruppen, scharfer Kampf innerhalb oder ausserhalb aber jedenfalls *gegen* reaktionären Gewerkschaften [und gegen] alle Formen der bürgerlichen Demokratie... Dagegen alle Energie gerichtet auf Massenaktionen auch wo diese mit syndicalistischen Tendenzen behaftet sind, grosse Wert auf Hebung der revolutionären Energie... Wer das jetzt für verfehlt hält, soll nicht Amsterdam als Zentralstelle befürworten.'⁶⁴

Opheffing Amsterdams Bureau door het EKKI

Ongetwijfeld had Rutgers er geen weet van dat hij met deze woorden eigenlijk het doodvonnis over het Amsterdams Bureau afriep. Terwijl de tribunisten in Nederland nog alle kaarten zetten op de aanstaande revolutie, had Moskou deze voorlopig afbesteld. Radek, die na zijn vrijlating in januari 1920 naar de Russische hoofdstad was teruggekeerd, wist de leidende bolsjewiki ervan te overtuigen dat hun verwachtingen van de omwenteling in Europa veel te hooggespannen waren.⁶⁵ Tegelijkertijd kreeg Moskou door het opheffen van de blokkade door de Geallieerden een meer reële kijk op de Europese situatie.

Na zijn aankomst werd Radek secretaris van de Komintern, en zo de tweede man na Zinovjev. Van de nieuwe koers die de Komintern ging varen, werd het Amsterdams Bureau het eerste slachtoffer. Begin februari kwam het EKKI bijeen om zich te buigen over een brief van Rutgers. De aanwezigen, onder wie Radek, Zinovjev en Berzin, oefenden grondige kritiek uit op de thesen van het Amsterdams Bureau.⁶⁶ Dit oordeel zou Rutgers nooit bereiken. Eind april besloot het EKKI het mandaat van Amsterdam in te trekken vanwege de 'sectarische politiek'. 'Das holländische Bureau hat in einer Anzahl wichtiger Fragen eine Stellung eingenommen (Gewerkschaftsfrage, Parlamentarismus), die gegen die Stellung der Exekutive der 3-ten Komm. Intern. ausläuft,' zo luidde het door Radek ondertekende besluit. De tribunisten leden in de prestigieslag met Berlijn een smadelijke nederlaag, want het EKKI decreeteerde dat de taken van het Bureau naar het WES moesten worden overgeheveld.⁶⁷

Het bericht over de opheffing, dat begin mei in Amsterdam bekend werd, sloeg bij Rutgers in als een bom. Hij was met stomheid geslagen en vermoedde meteen de boze hand van Radek. Rutgers kon niet bevatten dat Moskou zo snel voor het 'opportunisme' van de Pool overstag was gegaan. Aan Boecharin schreef Rutgers: 'Wir hatten nimmer geglaubt dass die Politik Karls von allen, auch von Sie, gebilligt wurde.'⁶⁸ Roland Holst vatte de opheffing met een mengeling van gelatenheid en opluchting op. '"De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heren zij geloofd"... Gelukkig leven we nog!'⁶⁹ Pannekoek reageerde eveneens tamelijk laconiek, mede omdat hij de bui al had zien hangen.⁷⁰ Het door Wijnkoop en Van Ravesteyn gedomineerde partijbestuur liet weten dat het Bureau geen standpunten had ingenomen 'in tegenspraak met de tot dusver bekende opvattin-

gen van het uitvoerend Comité van de Communistische Internationale'.⁷¹

Deze wat lauwe reacties weerhielden Rutgers er niet van om enkele uitvoerige verklaringen op te stellen, waarin hij klip en klaar de beschuldigingen van het EKKI aan het adres van het Amsterdams Bureau poogde te weerleggen.⁷² Wat betreft het anti-parlementarisme voerde Rutgers aan dat het Bureau zich geheel op de circulaire van Zinovjev had gebaseerd. Om aan te tonen dat Amsterdam niet principieel tegen parlementaire activiteiten was, wees hij op het feit dat Wijnkoop en Van Ravesteyn in de Tweede Kamer zaten. Ten aanzien van de vakbonden verklaarde Rutgers dat het Bureau er niet tegen was om onder bepaalde omstandigheden de strijd binnen de reactionaire vakbonden te voeren. Er waren echter inmiddels ook revolutionaire vakbonden ontstaan. Het was, zo stelde Rutgers, toch in de lijn van Moskou om aan deze de voorkeur te geven - de oproep van de Russische vakbonden in april 1920 om een revolutionaire vakbondsinternationale te vormen, toonde dat volgens hem nog eens aan.

Rutgers ging verder op het verwijt van het EKKI in, dat het Amsterdams Bureau de KAPD in bescherming zou hebben genomen.⁷³ Hij herhaalde dat het Bureau het noodzakelijk had gevonden de meer principiële linkse vleugel in de communistische beweging tegen de rechtse, opportunistische richting te ondersteunen. 'Die Opposition ist das Gewissen der Partei, eine Garantie gegen die Versteinerung und das Versprechen für die Partei,' aldus Rutgers. Hij nam ook de centralisatie en discipline op de hak, die Moskou met het oog op de eenheid in de partijen wilde doorvoeren. Dit zou fnuikend zijn voor de pogingen om syndicalisten en sociaal-anarchisten bij het communisme te betrekken, zoals de CPN bijvoorbeeld in Nederland probeerde. Het toonde aan dat Moskou niet goed op de hoogte was van de West-Europese omstandigheden, zo verklaarde het Amsterdams Bureau, zoals ook de keuze van het EKKI voor het WES van die onwetendheid getuigde.

Gebrekkige verbindingen

De kritiek van het EKKI op de linkse lijn van het Amsterdams Bureau kwam in feite neer op een distantiëring van haar eigen opstelling in 1919. Niet ten onrechte refereerde Rutgers er diverse malen aan dat Amsterdam eigenlijk niets anders had gedaan dan de opvattingen weer te geven zoals die bij zijn vertrek uit Rusland gehuldigd werden: hij meende in de geest van het eerste congres van de Komintern te hebben gehandeld. Dat na Radeks terugkeer in Moskou begin 1920 de bakens verzet waren, was het Amsterdams Bureau evenwel ontgaan. Na de conferentie in januari gaf het Bureau nog een aantal verklaringen uit - zoals die over de KAPD - die indruisten tegen de nieuwe lijn.⁷⁴ Deze onwetendheid kwam voort uit het onvermogen van Amsterdam om een betrouwbare, directe verbinding met Rusland tot stand te brengen. Herhaaldelijk had Rutgers er bij Berzin op aangedrongen om hierbij te helpen, maar zonder resultaat. Het gevolg was dat Amsterdam op de verbin-

ding tussen het WES en Rusland aangewezen bleef. Terwijl tussen Berlijn en Moskou over en weer geregeld berichten verstuurd werden, kreeg Rutgers nooit antwoord op zijn reeks brieven aan Berzin die hij via Reich had verzonden. Rutgers had bijvoorbeeld zijn schriftelijk mandaat van het EKKI nooit ontvangen. Het door de geldkwestie reeds gewekte wantrouwen tegen de Duitsers nam hierdoor toe, zeker toen de competentiestrijd tussen Amsterdam en Berlijn eenmaal ontbrandde.⁷⁵

In maart 1920 slaagde Rutgers erin een ander verbindingskanaal met Moskou te vinden. Als tussenpersoon fungeerde F. Ström, een links-socialistisch leider in Stockholm. Deze bemande het Scandinavisch Bureau van de Komintern in de Zweedse hoofdstad. Ström onderhield de verbindingen tussen West-Europa en Moskou en stond in regelmatig contact met Komintern-voorzitter Zinovjev. Rutgers was er niet geheel zeker van of zijn brieven die hij vanuit Amersfoort aan Ström verstuurde, niet geopend werden door de autoriteiten. Voor het mededelen van essentiële informatie gebruikte hij een cijfercode.⁷⁶

Het moet voor Rutgers een bijzonder onaangename verrassing zijn geweest dat een van de eerste officiële berichten van het EKKI die hij via de felbegeerde, niet over Berlijn lopende verbinding met Moskou ontving, het besluit was om het Bureau op te heffen.⁷⁷ In dit bericht droeg EKKI-secretaris Radek het Amsterdams Bureau tevens op om de resterende gelden en kostbaarheden aan het Scandinavisch Bureau over te dragen. Rutgers deelde Berzin echter mee dat men platzak was en zelfs geld tekort kwam: begin mei zouden de schulden vierduizend gulden bedragen.⁷⁸

Het Amsterdams Bureau leek zich te schikken in zijn lot. Het zei toe niet meer in naam van het EKKI te zullen optreden en alleen de lopende zaken af te handelen. Rutgers vatte dit echter ruim op. De door het Amsterdams Bureau en het WES afgesproken conferentie stond nog altijd op de rol. Ondanks zijn toezegging dat het Bureau zijn politieke activiteiten zou staken, trachtte Rutgers internationale steun te mobiliseren voor de komende conferentie.⁷⁹ Van de conferentie kwam echter weinig terecht, doordat voor half juli 1920 het tweede Wereldcongres van de Komintern werd uitgeschreven.

Lenins *Kinderziekte*

Naast de veroordeling door het EKKI stond het Amsterdams Bureau ook nog een schrobbering van Lenin te wachten. Vlak voor het tweede Kominterncongres verscheen zijn brochure *'De linkse stroming'. Een kinderziekte van het communisme*. In dit boekje zette Lenin glashelder de communistische tactiek uiteen. De teneur ervan was dat het revolutionaire doel alle middelen heiligde. Lenin rekende zonder mededogen af met de linkse reserves ten aanzien van parlement en vakbonden. De communisten moesten dáár werken waar de massa's waren, zo betoogde hij. Concreet hield dat in: deelname aan de verkiezingen en werken in de reactionaire vakbeweging. De links-radica-

len noemde Lenin sectarisch, omdat zij zich juist afkeerden van de massa's. Hij ging uitgebreid in op de stellingen van het Amsterdams Bureau over het parlementarisme. Zin voor zin ontleedde en weerlegde hij deze.⁸⁰ Daarnaast trok de Russische leider fel van leer tegen de 'Hollandse linksen'. Zij zouden redeneren 'als doctrinair van de revolutie, die nooit aan een werkelijke revolutie hebben deelgenomen'.⁸¹ De afkeer van de linksen van een strak geleide, gedisciplineerde voorhoede-partij vond evenmin genade. 'Waarschijnlijk zijn enige leden van de Hollandse Communistische Partij, die het ongeluk hadden, in een klein land met de tradities en voorrechten van een bijzonder stabiele legaliteit te worden geboren, en die de wisseling van legaliteit en illegaliteit nooit hebben gekend, zelf in verwarring en verbijstering geraakt, en hebben tot deze dwaze bedenksels bijgedragen'.⁸² Het lijkt erop dat Lenin, die zijn brochure afrondde in dezelfde tijd dat het EKKI tot de opheffing overging, persoonlijk heeft bijgedragen aan het terugdraaien van het mede door hem genomen besluit om het Amsterdams Bureau in het leven te roepen. In '*De linkse stroming*' drong hij er namelijk sterk bij het EKKI en het komende Komintern-congres op aan om de linkse afwijkingen ronduit te veroordelen en 'in het bijzonder de gedragslijn van enige leden van de Hollandse Communistische Partij, die - hetzij direct of indirect, openlijk of in het verborgene, geheel of gedeeltelijk - deze onjuiste politiek hebben ondersteund'.⁸³

Overigens slaagde Wijnkoop erin het harde oordeel van Lenin iets te nuanceren. Hij nam kennis van het manuscript van Lenins brochure nadat hij als vertegenwoordiger van de CPN op het tweede Komintern-congres in Moskou was aangekomen. Wijnkoop tekende onmiddellijk protest aan bij de Russische leider. Hij schreef hem dat deze zijn kritiek ten onrechte aan de 'Hollandse tribunisten' toeschreef, omdat de ware schuldigen - dat wil zeggen Pannekoek en Gorter, die Wijnkoop in zijn brief niet met naam en toenaam noemde - nauwelijks of niet aan het partijwerk deelnamen en bovendien zelfs nog de oppositie in de CPN zouden aanmoedigen. Lenin kwam Wijnkoop tegemoet. Hij erkende dat hij de houding van de CPN 'niet geheel juist' had weergegeven en verving de gewraakte term door 'enige leden van de Hollandse Communistische Partij'.⁸⁴

Slot

Het opzetten van een Bureau van de Komintern in Amsterdam was een blijk van vertrouwen van Lenin in de tribunisten geweest. Sommigen van hen zullen het misschien ook wel als een bolsjewistisch eerbewijs aan hun adres hebben opgevat, als een erkenning van jarenlange, bewezen standvastigheid in het voorste revolutionaire gelid - ook al was hun partij dan niet al te happig geweest op internationale samenwerking. Lang duurde deze periode van vermeende *close harmony* echter niet, zoals hier beschreven werd. Binnen de kortste keren veranderde het Bureau van een teken van bolsjewis-

tische waardering in het symbool van tribunistisch tekort. De organisatie van de conferentie in Amsterdam draaide uit op een echec en het Bureau liep ideologisch vrijwel meteen uit de pas bij het EKKI. Afgesneden van de Komintern werd het een politiek fossiel waarin de radicale standpunten die Moskou in 1919 met verve had uitgedragen, waren gestold. Dat dit buiten zijn schuld was gebeurd, maakte weinig uit. Nadat het EKKI eenmaal zijn koers drastisch had gewijzigd, moest deze broedplaats van 'oude' opvattingen uit de weg worden geruimd. Het prestige van de tribunisten liep hierdoor zware schade op. De afdeling-Amsterdam van de CPN voelde dit haarfijn aan; in een reactie op de opheffing stelde deze dat hierdoor 'het stempel der minderwaardigheid op de Hollandsche C.P. wordt gedrukt'.⁸⁵

Achteraf gezien was de sluiting van het Bureau de eerste stap in het proces van centralisatie dat in de Komintern in 1920 op gang kwam. Na Amsterdam moesten al snel ook andere buitenposten er aan geloven. Hoewel ook het WES in Berlijn op de nominatie stond te verdwijnen, bleef het tot het midden van de jaren twintig bestaan. Met het einde van de Geallieerde belegering van Rusland verviel één van de gronden voor het netwerk van buitenlandse bureaus van de Komintern. Doorslaggevend was het feit dat deze ver van het centrum opererende posten politiek en ideologisch vaak lastig in het gareel waren te houden.

Op deze centralisatie reageerden de leden van het Amsterdams Bureau zeer uiteenlopend. Rutgers legde spoedig het hoofd in de schoot. Aanvankelijk had hij in de veronderstelling geleefd dat de Komintern met de vestiging van het Bureau in Amsterdam het zwaartepunt meer in westwaartse richting wilde verplaatsen.⁸⁶ Na de opheffing van het Bureau zette hij zich nog sterk af tegen de neiging tot centralisatie in de Komintern. Nadat Lenin en in zijn voetspoor het tweede wereldcongres de staf hadden gebroken over de links-communistische opvattingen, werd zijn toon geheel anders. Plotseling bezong hij de voordelen van een 'streng discipline' en een 'zoo groot mogelijke onderwerping van de nationale organen onder een internationale leiding vanuit Moskou'. Het gevaar van een bolsjewistische dominantie in West-Europese aangelegenheden wuifde Rutgers zorgeloos weg; 'onze Russische vrienden' zouden hierin wel maat weten te houden. Van een vermeend gebrek aan kennis bij de bolsjewieken van West-Europa repte hij niet meer.⁸⁷ Tot zijn dood in 1961 bleef Rutgers deze standpunten trouw.

Anders dan Rutgers waren Van Ravesteijn en Wijnkoop tegen de dominante positie die Moskou voor zich opeiste. Als afgevaardigde van de CPN op het Komintern-congres verzette Wijnkoop zich fel tegen het Russische voorstel om de wereldorganisatie in Moskou te vestigen. Mèt Van Ravesteijn verwelkomde hij echter wel de met de centralisatie gepaard gaande versteviging van de positie van de leiding binnen de partijen die bij de Komintern waren aangesloten. Dit voordeel was echter van korte duur. Toen Moskou rond het midden van de jaren twintig van hen beiden gehoorzaamheid verlangde, gaf de eigenzinnige Van Ravesteijn er de brui aan. Hij weigerde zich te schikken

in de wensen van de Komintern, die hij vergeleek met de rooms-katholieke kerk. Na zijn breuk met de CPN zei hij al snel ook het communisme vaarwel. Evenals zijn compaan wilde Wijnkoop ook niet bukken. Hoewel hij zei trouw te blijven aan Moskou, stapte Wijnkoop uit de CPN en richtte een eigen communistische partij op. Het bestaan buiten de Komintern viel hem zwaar. In 1930 keerde Wijnkoop op zijn schreden terug. Hij werd door Moskou weer in genade aangenomen, maar moest daarvoor diep door het stof gaan. In enkele openbare verklaringen beledigde hij zijn politieke zonden en erkende hij het gezag van de Komintern.

Roland Holst benaderde de door Moskou geïnitieerde centralisatie van een diametraal tegenovergelegen positie. Zonder haar sympathie voor de linkse richting geheel op te geven kon zij de toenemende invloed van de Komintern billijken, zolang het maar een tegenwicht bood aan de dictatoriaal ingestelde Wijnkoop en Van Ravesteyn. 'Van nu af aan vormen alle communistische partijen ook organisatorisch een eenheid, hun aller leiders zijn verantwoordelijk aan de Executieve, waarin, naar te hopen valt, het geestelijk en moreel gezag van Moskou de min of meer opportunistische invloeden van andere landen zal neutraliseren,' zo schreef zij na het congres.⁸⁸ Van deze hoop kwam weinig terecht, en Roland Holst verliet in 1924 uit teleurstelling over het optreden van de beide partijleiders de CPN. Na hun val keerde zij weer terug. Solidariteit met de Sovjet-Unie dwong haar er telkens toe het voor Moskou op te nemen, maar uiteindelijk hield ze dit niet meer vol. Na het roeyement van de door haar bewonderde Trotski was voor haar de maat vol: in november 1927 bedankte Roland Holst voorgoed voor de CPN.

In tegenstelling tot hun ideologische geestverwante Roland Holst wilden Gorter en Pannekoek meteen al van geen wijken weten. Zij borduurden voort op het gedachtegoed van het Amsterdams Bureau, op straffe van excommunicatie. Volgens Pannekoek hadden de bolsjewieken de zuivere beginselen van sovjets en revolutionaire bedrijfsorganisaties ingewisseld voor het bord linzen van parlement en reactionaire vakbonden, alleen maar om de grote, aarzelende en halfslachtige arbeidersmassa's in West-Europa voor Moskou te winnen. De introductie door Lenin van de Nieuwe Economische Politiek (NEP) beschouwde Pannekoek als een knieval voor het kapitalisme. In september 1921 hield hij het voor gezien en trad hij uit de CPN. Teleurgesteld wendde Pannekoek zich af van het bolsjewistische experiment. 'Koud en somber ligt de wereld om het proletariaat, vol van de wreedste ellende en de zwaarste strijd. Het groote licht in het Oosten, dat de weg wees, wordt dof. Klein en zwak is nog zijn eigen revolutionaire kracht.'⁸⁹

Ook Gorter hield voet bij stuk. Hij diende Lenin omonwonden van repliek in een 'Open brief aan partijgenoot Lenin'.⁹⁰ Evenals Pannekoek voerde hij het feilen van Lenin terug op zijn gelijkstelling van het overwegend agrarische Rusland met het relatief hoog ontwikkelde West-Europese kapitalisme. Gorter liet het niet bij deze open brief, maar trad ook persoonlijk in discussie met de Russische leiders. In november 1920 vertrok hij naar Moskou, waar

hij onder meer met Lenin sprak. Veel bereikte hij niet. Namens de leiding van de Komintern rekende Trotski op sarcastische wijze met hem af.⁹¹ Thuisgekomen bleek hij zijn vertrouwen in de bolsjewieken te hebben verloren. In september 1921 leverde hij een belangrijk aandeel aan de oprichting van de Kommunistische Arbeiderspartij Nederland (KAPN), waar hij tot zijn overlijden in 1927 bij betrokken bleef.

De ondergang van het Amsterdams Bureau luidde het einde in van de gelijkwaardigheid in de verhouding tussen de tribunisten en bolsjewieken, een gelijkwaardigheid overigens die wellicht meer aan Nederlandse zijde als zodanig werd beleefd dan door Lenin en de zijnen. De Nederlandse communisten belandden als kleine partij in de marge van de Komintern. Dit had zo zijn voordelen: terwijl Moskou zich al zeer snel grondig bemoeide met de belangrijke Duitse en Franse communistische partij, kon de Nederlandse nog enige tijd ongestoord haar gang gaan. Uiteindelijk ontkwam zij echter ook niet aan de hand van Moskou. In 1925 stelde de Komintern in de Nederlandse partij orde op zaken, na daartoe te zijn uitgenodigd door een interne oppositie. Vijf jaar later was zo'n invitatie niet eens meer nodig: op eigen initiatief verving de Komintern toen de voornaamste partijleiders. Deze ingreep bezegelde de politieke afhankelijkheid van de tribunistische erfgenamen van Moskou.

noten

1. De Komintern-archieven zijn gedeponeerd in het *Rossijskij Tsentri Chranenija i Izoetsjenija Dokumentov Novejsiej Istorii* (RTsChIDNI - Russisch Centrum voor Conservering en Studie van Archieven voor Moderne Geschiedenis). Een deel van de stukken die betrekking hebben op de CPN, is op microfilm op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam raadpleegbaar.

De auteur bereidt een proefschrift voor over de betrekkingen tussen de CPN en de Komintern in de jaren 1919-1943. Deze bijdrage kan als een tussentijdse rapportage van dit promotie-onderzoek worden beschouwd. De uitkomsten worden hier dan ook onder enig voorbehoud gepresenteerd; nader archiefonderzoek kan nog tot andere inzichten leiden.

2. Brief aan V.I. Lenin van D. Wijnkoop, 28 september 1915; in: *Briefwisseling van W.I. Lenin met Hollandse communisten*, Moskou, s.a., 39.

3. B. Lazitch en M.M. Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, I, Stanford, s.a., 149 en 199; zie ook F. Svátek, 'The Governing Organs of the Communist International: Their Growth and Composition, 1919-1943', in: *History of Socialism. Yearbook, 1968*, Praag, 1969, 213-215.

4. Zie over Reich: M. Wehner en A. Vatlin, '"Genosse Thomas" und die Geheimtätigkeit der Komintern in Deutschland 1919-1925', in: *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 29 (1993), 1 (März), 1-19 (dit artikel bevat veel informatie over het

- WES, gebaseerd op recent onderzoek in de Komintern-archieven); Lazitch en Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, 73 en 164-182; en B. Nicolaevsky, 'Le récit du "camarade Thomas"', in: J. Freymond, red., *Contributions à l'histoire du Comintern*, Genève, 1965, 1-28.
5. Nicolaevsky, 'Le récit du "camarade Thomas"', 12; zie ook V. Loupan en P. Lorrain, *L'argent de Moscou. L'histoire la plus secrète du PCF*, Parijs, 1994, 47-49.
6. Wehner en Vatlin, '"Genosse Thomas"', 4.
7. 'Biografie Sebald Justinus Rutgers', opgesteld 6 november 1933. *RTsChIDNI*, 495/244/618. In de literatuur is aan het Amsterdams Bureau reeds enige aandacht besteed, zij het uiteraard zonder dat het Komintern-archief hiervoor werd geraadpleegd. Zie onder meer Lazitch en Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, 182-193; en J.W. Hulse, *The Forming of the Communist International*, Stanford, 1964, 152-160. M.C. Wiessing heeft van enkele archiefstukken gebruik kunnen maken; zie *idem*, 'Die Tribunisten und die Komintern', in: *idem*, *Die Holländische Schule des Marxismus - Die Tribunisten*, Hamburg, 1980, 88-130.
8. Op 28 september 1919 besloot het EKKI tot de instelling van het Amsterdams Bureau; twee weken later kende het de officiële benaming toe. Zie de protocollen nrs. 28 en 29 van het EKKI, respectievelijk 28 september en 14 oktober 1919. *RTsChIDNI*, 495/1/1. Het Amsterdams Bureau komt ook voor in de roman *Käte Jahn* van G. van der Kolk (Amsterdam/Antwerpen, 1991).
9. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Volgens een ongedateerd document dat vermoedelijk in 1921 is opgesteld, zouden aan Rutgers op 14 september 1919 10.000 Zweedse kronen, 5.000 Duitse marken, 50 of 50.000 Engelse ponden en voor ruim vier miljoen roebel aan juwelen zijn verstrekt. Het is mogelijk dat in dit overzicht niet alle bedragen zijn verdisconteerd die aan Rutgers ter beschikking werden gesteld. Zie verder ook Loupan en Lorrain, *L'argent de Moscou*, 46-48.
10. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van S.J. Rutgers, 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Pannekoek schreef later in zijn memoires dat Rutgers bij hem was gekomen 'met de uitdrukkelijke boodschap van uitnodiging om naar Rusland te komen, om te helpen in theoretisch werk, als adviseur, etc.' Hij was niet op de invitatie ingegaan. Zie A. Pannekoek, 'Herinneringen uit de arbeidersbeweging', in: *idem*, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidersbeweging, sterrenkundige herinneringen*, Amsterdam, 1982, 196.
11. Brieven aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, 14 januari en 27 april 1920. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
12. Protocol nr. 26 van het EKKI, 16 september 1919. *RTsChIDNI*, 495/1/1.
13. 'Groet van Lenin', in: *De Tribune*, 19 december 1919; ook opgenomen in: *Briefwisseling*, 56. Omdat Rutgers verwachtte dat hij aan de Nederlandse grens grondig zou worden gecontroleerd, verstuurde hij de op linnen getypte boodschap van Lenin via Berlijn naar Nederland, waar hij deze pas in

december ontving. Zie de Duitstalige bijlage bij de brief aan D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 30 juni 1933. *RTsChIDNI*, 581/1/47; en de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3. Zie ook S.J. Rutgers, 'Mijn ontmoetingen met Lenin', in: *Communisme*, 2 (1936), 6 (juni), 241-245.

14. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Het bedrag van 400.000 mark werd bevestigd in een brief van 30 december 1919 van V. Kingisepp aan G. Zinovjev; zie Wehner en Vatlin, '"Genosse Thomas"', 5.

15. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Zie ook de brief aan D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 8 maart 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/47.

16. *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1919.

17. *De Tribune*, 17 december 1919.

18. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.

19. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3.

20. In april was het Amsterdams Bureau inderdaad door zijn geld heen. Zie de brief aan D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 22 april 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/47.

21. Brief aan S.J. Rutgers van J. Ceton, 9 januari 1920. *RTsChIDNI*, 495/17-2/6.

22. Brief aan J. Ceton van S.J. Rutgers, 11 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.

23. Brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.

24. 'Grondstellingen voor de internationale commissie', opgesteld door H. Gorter, z.d. *RTsChIDNI*, 497/1/11. Zie voor het standpunt van Wijnkoop: *De Tribune*, 2 maart 1920.

25. Zie 'Notulen Intern. Kommissie op 22 November 1919', en de conceptversie: 'Notulen verg. Zaterdagavond 22 November 1919'. *RTsChIDNI*, 497/1/10.

26. 'Notulen van de vergadering van leden van het Int. Bureau', 11 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/10; en de brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Zie ook W. van Ravesteyn, manuscript 'De roman van mijn leven', de noot bij blz. 403. Collectie-Van Ravesteyn; gemeentearchief Rotterdam; en H. de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927*, Amsterdam, 1996, 414.

27. Zie de brieven aan S.J. Rutgers van H. Gorter, 26 november 1919 en 28 januari 1920. *RTsChIDNI*, 495/172/6.

28. Brief aan W. van Ravesteyn en D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 13 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4 en 581/1/47.

29. Zie de brief aan de leden van het Amsterdams Bureau van S.J. Rutgers, 11 december 1919. *RTsChIDNI*, 497/1/10.
30. Brief aan 'L.' [hoogstwaarschijnlijk M. Litvinov] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 18 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
31. Zie de brief aan 'Werte Genossen' [in Berlijn] van S.J. Rutgers, 15 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
32. Brief aan 'L.' [hoogstwaarschijnlijk M. Litvinov] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 18 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
33. 'Statement about the Branch Buro [sic] of the Communist International and the February Conference in Amsterdam', 3 februari 1919 [moet zijn: 1920]. *RTsChIDNI*, 497/1/1.
34. *Algemeen Handelsblad*, 15 februari 1920.
35. Zie Th. Draper, *The Roots of American Communism*, New York, 1957, 227-232, 252-253 en 293-302.
36. Murphy schreef in zijn memoires over de conferentie in Amsterdam; zie J.T. Murphy, *New Horizons*, Londen, 1941, 84-90.
37. Brief aan 'L.' [hoogstwaarschijnlijk M. Litvinov] van Trotter [S.J. Rutgers], 18 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
38. H. Olink, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland*, Amsterdam, 1993, 53.
39. Zie het *Algemeen Handelsblad*, 14, 15 en 17 februari 1920.
40. *De Tribune*, 17 februari 1920. Zie ook *De Tribune* van 16 en 19 februari 1920. H. Roland Holst deed een meer subtiële poging om de Russische steunverlening te legitimeren en tegelijk te bagatelliseren; zie *idem*, 'Parels en diamanten', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 129-135.
41. Volgens de deels gecodeerde brief aan Fritz [Ström] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers] van 17 mei 1920 (*RTsChIDNI*, 497/2/5) kregen de stakende transportarbeiders een kleine 9.000 gulden. Zie ook de correspondentie tussen G.L. Trotter [S.J. Rutgers] en Fritz [Ström], d.d. 23 maart en 14 mei 1920 (in: 497/2/5) en 6 april 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/95. Achteraf bleek dat Komintern-voorzitter Zinovjev deze uitgave niet wilde goedkeuren. De ondersteuning werd overigens verschaft in de vorm van leningen, waarvan uiteindelijk alles werd terugbetaald.
42. Pannekoek, 'Herinneringen', 198.
43. Zie 'Indrukken van Bartha Rutgers'. *RTsChIDNI*, 626/1. Zie ook H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen*, Amsterdam/Antwerpen, 1949, 190.
44. Verslag van de conferentie, opgesteld door H. Roland Holst, in: *De Tribune* (bijvoegsel), 20 maart 1920; zie ook *Bulletin*, maart 1920, 1-3.
45. 'Besluiten aangaande het Internationale Bureau', in: *De Tribune* (bijvoegsel), 20 maart 1920; zie ook *Bulletin*, nr. 2, maart 1920, 8.
46. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 15 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.

47. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Zie ook de brief aan de leden van het Amsterdams Bureau van S.J. Rutgers, 11 december 1919. *RTsChIDNI*, 497/1/10.
48. *Bericht über den 3. Parteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund) am 25. und 26. Februar 1920*, Berlijn, 1920.
49. Brief aan A. Braun [M. Bronski] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
50. Zie de brief aan 'Doktor' [waarschijnlijk M. Bronski] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 14 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4. Berlijn bood aan om 3 à 400.000 mark (ongeveer 10.000 gulden) terug te betalen, maar daarmee nam Rutgers geen genoegen; zie de brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
51. Zie de brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
52. Aldus de enigszins bevooroordeelde K. Horner [A. Pannekoek], 'De Derde Internationale en de Wereldrevolutie', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 161-169; 169.
53. M.-L. Goldbach, *Karl Radek und die deutsch-sowjetischen Beziehungen 1918-1923*, Bonn-Bad Godesberg, 1973, 53.
54. 'Leitsätze über die Taktik der Kommunistischen Internationale im Kampfe um die proletarische Diktatur', in: *Die Kommunistische Internationale*, 1919, nr. 4/5, 3-13.
55. Zie de brief aan de leden van het Amsterdams Bureau van S.J. Rutgers, 11 december 1919. *RTsChIDNI*, 497/1/10. Zie ook de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3.
56. H.M. Bock, *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918 bis 1923. Ein Beitrag zur Sozial- und Ideengeschichte der frühen Weimarer Republik*, Darmstadt, 1993, 147. Zie ook de brief aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, ongedateerd [eind 1919]. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
57. Brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3.
58. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 15 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
59. 'Mededeeling van het Amsterdamsch Sub-Bureau der Kommunistische Internationale', eind april 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/95.
60. Zie 'Propositions and theses for an International Conference', in: *Bulletin*, nr. 1, februari 1920, 1-4; in het Duits verschenen als: 'Vorschläge aus Holland', in: *Die Kommunistische Internationale*, 1919, nr. 4/5, 13-19.
61. 'Extracts from an ECCI circular letter on Parliament and Soviets', opgesteld door G. Zinovjev, 1 september 1919; in: J. Degras, *The Communist International 1919-1943 Documents*, dl. 1: 1919-1922, Londen, 1971, 66-70.
62. 'Stellingen over de vakbeweging', in: *De Tribune*, 20 maart 1920.

63. Brief aan het Amsterdams Bureau, ondertekend door M. Bronski, P. Frölich en W. Münzenberg, 14 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/1.
64. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
65. Zie Lazitch en Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, I, 126-128; en Goldbach, *Karl Radek*, 59-60.
66. Protocol van de zitting van het EKKI, 2 februari 1920. *RTsChIDNI*, 495/1/2.
67. Zie het besluit van het EKKI gedateerd 25 april 1920, aan S.J. Trotter [Rutgers] toegezonden door Fritz [Ström], 12 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/9. Het besluit werd - afgezien van de opdracht dat de fondsen van het Bureau moesten worden overgedragen aan het Scandinavisch Bureau in Stockholm - gepubliceerd in *Die Kommunistische Internationale*, 2 (1920), nr. 10, 239-240. Het verscheen in *De Tribune* op 15 mei 1920.
68. Brief aan N. Boecharin van S.J. Rutgers, 15 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
69. Zie de brieven aan S.J. Rutgers van H. Roland Holst, ongedateerd [eind mei 1920]; en 7 mei 1920. *RTsChIDNI*, 495/172/4.
70. Aan het begin van 1920 schreef Pannekoek met vooruitziende blik: 'Belangrijker dan dat Radek zoo denkt is natuurlijk, dat hij zeker gedeeltelijk uit Rusl. is geïnspireerd d.w.z., dat daar vele van onze lui het opgeven, langer op de Eur. rev. te wachten en - wat voor hen natuurlijk is - trachten, Rusl. aan te passen aan een kapitalistische omwereld... Ik denk, dat theoretisch W.Eur. zich nu zelf moet helpen en de leiding van Rusland uit ons niet verder kan brengen'. Zie de brieven aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, 31 januari 1920; en ongedateerd [mei 1920]. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
71. *De Tribune*, 19 mei 1920.
72. 'Erklärung', ondertekend door H. Roland Holst, D.J. Wijnkoop en S.J. Rutgers, 10 mei 1920; en de brief aan het EKKI van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 14 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/9.
73. Dit werd pas later naar buiten gebracht; zie *De Tribune*, 15 juni 1920; en 'Het oordeel van Moskou over het Amsterdams Bureau en de KAPD', gedateerd 3 juni 1920; in: *De Tribune*, 8 juli 1920.
74. Zie Hulse, *The Forming of the Communist International*, 157-161.
75. 'I certainly do not like to rely upon this one source'; zie de brief aan 'T.' van S.J. Rutgers, 7 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
76. De cijfercode die in de correspondentie tussen Ström en Rutgers gebruikt werd, is door schrijver dezes gedecodeerd. De Zweedse historicus A. Kan was hierbij behulpzaam. Het archief van Ström bevindt zich in de handschriftenafdeling van de Universiteitsbibliotheek Göteborg. Zie verder A. Kan, 'Der bolschewistische "Revolutionsexport" im Jahre 1920 und die schwedischen Linksozialisten', in: *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* 1994, Berlijn, 1994, 88-103; en *idem*, 'Les relations entre les communistes Scandinaves et les service diplomatique Soviétique', in: *Found-*

- dition Jules Humbert-Droz, ed., *Centenaire Jules Humbert-Droz. Colloque sur l'Internationale Communiste. Actes*, La Chaux-de-Fonds, 1992, 195-204.
77. Brief aan G.L. Trotter [S.J. Rutgers] van Fritz [Ström], 12 mei 1920; in: *RTsChIDNI*, 497/1/9.
78. Brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 12 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
79. Pannekoek had Rutgers aangeraden 'in contact te blijven met radicalen van elk land'; zie de brieven aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, ongedateerd [mei en zomer 1920]. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
80. N. Lenin, *De "linksche" strooming, een kinderziekte van het Communisme*, Amsterdam, 1920, 42, 46-49.
81. Lenin, 'De linkse stroming', 48. Lenin noemde verder de analyse van de Nederlandse linksen 'uiterst miserabel'; het nut van het parlement hadden zij volgens hem 'volstrekt niet begrepen'; *ibidem*, 42, 47.
82. *Ibidem*, 26.
83. *Ibidem*, 40-41.
84. Zie de brief aan Lenin van Wijnkoop van 30 juni 1920 en de reactie van Lenin daarop; in: Lenin, *op.cit.*, 107.
85. *De Tribune*, 15 mei 1920.
86. Zie de brief aan L.K. Martens van S.J. Rutgers, 16 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
87. S.J. Rutgers, 'Het congres te Moskou', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 577-582. In dit artikel vroeg Rutgers overigens wel nadrukkelijk ruimte voor het recht op kritiek binnen de Komintern.
88. H. Roland Holst, 'De taak der Communistische Partij in de Proletarische Revolutie', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 755.
89. A. Pannekoek, 'Overgang', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1921), 714-725; 721.
90. H. Gorter, *Open brief aan partijgenoot Lenin*, Amsterdam, 1921; zie ook *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 641-664, 727-750 en 769-783. De Duitse versie verscheen in de zomer van 1920 en werd uitgegeven door de KAPD.
91. L. Trotsky, 'On the Policy of the KAPD', in: *idem, The First Five Years of the Communist International*, I, New York, 1945, 137-152; oorspronkelijk verschenen in: *Die Kommunistische Internationale*, 2 (1921), no. 17. Gorters referaat is nooit gepubliceerd.